

Bruno Bettelheim /

AMIT NEM TANULTUNK MEG ANNA FRANKTÓL*

Amikor a világ először szerzett tudomást a náci koncentrációs és haláltáborokról, a legtöbb civilizált ember túl háborzongatónak érezte a bennük elkövetett rémségeket ahhoz, hogy elhiggye őket. Komoly megrázkódtatást okozott, hogy civilizáltak hitt nemzetek ilyen embertelen cselekedetek szintjére alacsonyodhatnak. Az pedig, hogy a modern ember ennyire képtelen uralkodni gonosz és romboló hajlama fölött, az önmagunkról és emberi mivoltunkról kialakított képet látszott fenyegetni. Leggyakrabban háromféle lélektani mechanizmussal próbálták úrrá lenni azon a visszataszító felfedezésen, hogy mi ment végbe a táborokban:

(1) tagadták, hogy a következtetések általános érvényűek. A tényekkel szemben azt állították, hogy a kínzásokat és a tömeggyikosságokat őrltek és perverz személyek kis csoportja követte el;

(2) nem hitték a beszámolóknak, kijelentették, hogy azok erősen túlzóak s propagandisztikusak (ez már a német kormánnyal elkezdődött, amely „horrorpropagandának nevezett minden olyan beszámólót, amely a táborokban uralkodó terrorra vonatkozott);

(3) hitték a beszámolóknak, de a borzalmakra vonatkozó tudást mihamarabb elfojtották.

Az életben maradt foglyok felszabadulása után mindhárom mechanizmus működését tapasztalhattuk. A táborok és halálgyárak felfedezését követően rendkívüli felháborodás söpört végig a szövetséges országokban. Ezt nemsokára a felfedezés általános elfojtása követte az emberek tudatában. Ennek a reakciónak feltehetően más oka is volt, mint csupán az, hogy a modern ember narcizmusát súlyos csapás érte: rájött, hogy a kegyetlenség még mindig kiemelkedő szerepet játszik az emberek életében. Az a halvány, ám rendkívül fenyegető felismerés is szerepet játszhatott, hogy a modern államnak immár vannak eszközei a személyiség megváltoztatására s arra is, hogy nemkívánatosnak ítélt emberek millióit pusztítsa el. Annyira félelmetes az a gondolat, hogy korunkban népek személyisége változtatható meg akaratuk ellenére, más népek pedig teljesen vagy részben kiirthatók, hogy védekező tagadással vagy elfojtással próbálunk megszabadulni tőle és hatásától.

Az *Anna Frank naplója* rendkívüli világsikere (könyv, színdarab és film formájában egyaránt) azt az erős vágyunkat sejteti, hogy a táborok személyiségromboló és gyilkos természetének felismerését ellensúlyozzuk valamivel: figyelmünket az olyan bizonyítékokra összpontosítsuk, amelyek szerint a bensőséges magánélet még a legkönnyörtelenebb totalitáriánus üldözés közepette is tovább virágozhat. S mindezt annak ellenére is, hogy Anna Frank sorsa éppenséggel mást bizonyít: azt, hogy a pusztulást éppenhogy siettetheti, ha

valaki a magánéletben megpróbálja nem tudomásul venni, mi folyik körülötte a társadalomban.

Nem az érdekel itt engem, hogy ténylegesen mi történt a Frank családdal, hogyan próbálták meg – sikertelenül – túlélni rettenetes viszontagságaikat. Igencsak helytelen volna félvállról kezelni egy ennyire emberi és megragadó történetet, amely megérdemelt együttérzést keltett a kedves Anna Frank és tragikus sorsa iránt. Ami engem foglalkoztat, az az általános és kritikátlan reakció a naplóra, az annak nyomán készült színműre és filmre, s az: mit árul el ez a reakció próbálkozásainkról, hogy megbirkózzunk a Frankék sorsa nyomán bennünk támadt érzésekkel – amely sors számunkra a náci terrorra adott legemberibb reakció szimbóluma. Azt gondolom, hogy a történet iránt világszerte megnyilvánuló rokonszenv csak úgy magyarázható, ha felismerjük benne a gázkamrák elfeledésére irányuló vágyunkat: megpróbáljuk dicsőíteni a visszahúzódnás képességét egy szélsőségesen magánjellegű, szelíd és érzékeny világba, amelyben, amennyire csak lehet, ragaszkodunk megszokott mindennapos magatartásformáinkhoz és tevékenységeinkhez – noha az örvény, amely körülvesz bennünket, bármely pillanatban rántkórhat.

Meglehet, a Frank család pusztulásához éppen ez a meggyőződés vezetett: az élet épp úgy folytatható tovább, mint azelőtt. Dicsőítmuszokat zengve arról, hogyan éltek rejtkehelyükön, s először nem azt vizsgálva, ésszerű vagy hatékony választás volt-e ez, esetleg nem veszünk tudomást történetük döntő tanulságáról: szélsőséges körülmények között az ilyen magatartás végzetes lehet.

Miközben Frankék fekészültek arra, hogy passzív rejtőködésbe vonuljanak, ezernyi holland (és egyéb európai országbeli) zsidó próbált a túlélés és/vagy a harc érdekében a szabad világba szökni. Mások, nem tudván elmenekülni, elrejtőztek: például mindegyik családtag más-más keresztény családnál. A naplóból viszont megtudjuk, hogy a Frank család leghőbb vágya az volt: a lehetőségekhez képest ugyanúgy éljen, ahogy boldogabb időkben megszokta.

A kis Anna szintén csakis a szokásos életét akarta folytatni. Mi mást is tehetett volna, mint idomulni ahhoz a mintához, amelyet szülei teremtettek létezéséhez? Sorsa azonban nem volt szükségszerű, még kevésbé hősies; szörnyű, de egyszerűsége értelmetlen sors volt. Annának jó esélyei voltak az életben maradásra, miként sok holland zsidó gyermeknek is. Ehhez azonban ott kellett volna hagynia szüleit, keresztény holland családhoz kellett volna költöznie, amely úgy tesz, mintha a saját gyermeke lenne – márpedig ennek megszervezése szüleire hárult volna.

Bárki, aki felismerte a nyilvánvaló tényeket, tudta, hogy családostul a legnehezebb elrejtőzni. Az együtt rejtőködőket fedezte fel a legnagyobb valószínűségekkel az SS. S a felfedezés után mindenkire a biztos halál várt. Ha viszont valaki egyedül bujkált, még ha elkapták is, a többieknek esélyük maradt az életben maradásra. Frankéknak kiváló kapcsola-

* Az idén tavasszal elhunyt kiváló gyermekpszichológus, pedagógus és pszichoanalitikus emlékére idézzük fel 1960-ban megjelent tanulmányát.

taik voltak keresztény családokkal, így valószínűleg különválva is elrejtőzködhetek volna. Terveik között mégis az szerepelt első helyen, hogy folytassák imádott családi életüket. Érthető, ám azokban az időkben igencsak megvalósíthatatlan vágy. Bármely egyéb lehetőség választása nemcsak azt jelentette volna, hogy lemondanak az együttélésről, de annak a veszélynek a teljes felismerését is, amely fenyegette őket.

Képtelenek voltak beletörődni abba, hogy a családi élet, úgy ahogy Hollandia náci megszállása előtt folyt, már nem megfelelő életforma, bárhogy szeretik is egymást. Számukra és a hozzájuk hasonlók számára voltaképpen a lehető legveszélyesebb viselkedés volt. De mégha tényként fogadjuk is el vágyunkat az együtt maradásra, akkor is azt kell mondanunk, hogy korántsem készültek fel kellően a bekövetkező eseményekre.

Aligha férhet kétség ahhoz, hogy Frankék, akik annyira mindent voltak képesek felhalmozni, amikor a rejtőzködéssel készültek, sőt a bujkálás alatt is, ha akartak volna, fegyvereket is szerezhetek volna. Ha van például puskájuk, Frank lelőhetett volna egy-két „zöld parolis rendőrt” azok közül, akik értük jöttek. Ilyen rendőrökből nem volt fölösleg, s ha minden letartóztatott zsidóra egy SS veszteség jut, ez jelentősen gátolta volna a rendőrállam működését. Ha mást nem, kést bizonyára tarthattak volna a rejtékhelyükön, önvédelmi eszközül. A sorsuk nem nagyon különbözött volna a ténylegestől, hiszen Anna apja kivételével amúgy is valamennyien meghaltak. Életükért viszont így magasabb árat szabhattak volna, ahelyett hogy egyszerűen hagyják magukat lemészárolni. Mégis, bár feltételezhető, hogy Frank bátran harcolt volna, hiszen mint katona is ezt tette az első világháborúban, nem mindenki képes megtervezni azok megölését, akik meg akarják gyilkolni őt. Jóllehet sokan vannak, akik gondolni sem akarnak ilyesmire, mégis hajlandók lennének ölni, ha valaki nemcsak őket, hanem feleségüket és kislányukat is meg akarná gyilkolni.

Egészen más kérdés a menekülés megtervezése felfedeztetés esetére. Frankék búvóhelyének csak egy bejárata volt, másik nem létezett. A bujkálás hosszú hónapjai alatt mégsem próbáltak más kijáratot találni. Másfajta menekülési tervet sem készítették: például olyant, hogy valamelyikük – nagy valószínűséggel Frank – megpróbálja feltartóztatni a rendőrséget a szűk bejárati folyosón, hogy a család többi tagjának esélye legyen a menekülésre, akár a szomszéd háztetőkön át, akár létrán a ház mögötti fasorba.

Mindehhez arra lett volna szükség, hogy felismerjék és elfogadják kétségbeesett helyzetüket s arra összpontosítsanak, hogyan tudnának legjobban megbirkózni vele. Erre még a korabeli szörnyűséges feltételek között is minden lehetőségük megvolt. Számos más beszámolóból is látható ez. Például Marga Mincónál, aki Anna Frankkal körülbelül egykorú volt, s túlélte a megszállást. Szülei azt tervezték, ha értük jönne a rendőrség, az apa vita vagy harc révén megpróbálja feltartóztatni őket, hogy a feleség és a kislány a hátsó ajtón el tudjon menekülni. A dolog sajnos nem egészen sikerült, s mindkét szülőt megölték. Rövid ideig tartó ellenállásuk mégis lehetővé tette, hogy lányuk a tervek szerint meneküljön el, s egy holland családnál búvóhelyre leljen. Mindezzel nem a Frank családot akarom bírálni amiatt, hogy nem ugyanígy terveztek vagy viselkedtek. Minden családnak joga van ahhoz, hogy úgy rendezze be életét, ahogy kívánja, s vállalja azokat a kockázatokat, amelyeket vállalni akar. Nem azt kívánom bírálni, amit Frankék tettek, inkább azt az általános csodálatot, ami a helyzettel való megbirkózásukat, helyesebben meg nem birkózásukat övezi. Ezzel szemben

teljesen elhanyagolják – legfőljebb megindítónak találják – a kis Marga történetét, aki viszont életben maradt. Frankékkal ellentétben, akik hallgatták az angol híreket s ezért a legtöbb embernél tájékozottabbak voltak, sok zsidó alig tudott valamit a megsemmisítő táborokról. Ezért könnyebben elhitték magukkal, hogy ha teljesen engedelmeskednek a legfelháborítóbban megalázó náci parancsoknak, esélyük lehet a túlélésre. Ám sem a tiszta gondolkodást s emiatt a jól megtervezett és eltökélt cselekvést akadályozó rettegés, sem annak nem tudása, hogy mi történt azokkal, akik passzívan várták, hogy elfogják, majd megsemmisítő táborba hurcolják őket, nem adhat magyarázatot az Anna történetét elbeszélő színdarab és film közönségének reakciójára – hiszen itt éppen az olyan várakozásról van szó, amely végül pusztulásba torkollik.

Az hiszem, a színdarab és a film óriási sikerét a fiktív befejezés magyarázza. A végén Anna hangját halljuk a színpalak mögül, aki ezt mondja: „mindennek ellenére még mindig hiszem, hogy az emberek valóban jószívűek”. Ezt a valószínűtlen érzelmegnyilvánulást adják egy olyan lány szájába, akit halálra éhezettek, aki végignézte, amint nővére ugyanerre a sorsra jut, aki tudta, hogy anyját meggyilkolták, s látta megszámlálhatatlan felnőtt és gyermek meggyilkolását! Semmi sem igazolja ezt a kijelentést Anna tényleges naplóbejegyzéseiből!

A bensőséges családi élet továbbfolytatása, az életben maradáshoz vezető veszélyek ellenére, rengeteg ember számára bizonyult végzetesnek a náci uralom alatt. S ha mindenki jó, akkor valóban ugyanúgy élhetjük tovább életünket, ahogy a zavartalan biztonság időszakában megszoktuk – s megengedhetjük magunknak azt is, hogy megfélemlesztünk Auschwitzról. Ám nagy a valószínűsége annak, hogy Anna, a nővére és az anyja azért haltak meg, mert a szülők képtelenek voltak elhinni mindazt, amit Auschwitz jelentett.

A darab és a film részletesen taglalja ugyan a náci üldözést és pusztítást, valójában azonban azt látjuk, hogy szeretetreméltó embereknek a rémület ellenére sikerül tovább folytatniuk melegegdedten bensőséges életüket. A hősnő ugyanúgy válik gyermekből fiatal felnőttré, mint bármely más leány – függetlenül a család életének minden egyéb tekintetben végtelenül rendellenes körülményeitől. A darab tehát azt a meggyőződést erősíti meg bennünk, hogy a náci fajgyűlölet és általában a zsarnokság pusztító körülményei között a magánéletben mindez nagyrészt akkor is figyelmen kívül hagyható, ha az ember történetesen zsidó.

Igaz, a vég pontosan az, amitől Frankék és barátaik mindvégig tartottak: búvóhelyüket felfedezik, s valamennyiüket a halálba hurcolják. Az emberek jószágába vetett fiktív hűségnyilatkozat azonban a darab végén, hamis megnyugvással áraszt el bennünket. Hiszen azt sulykolja belénk, hogy a náci terror és a bensőséges családi élet továbbfolytatása közötti harcban az utóbbi győz: az utolsó szó Annáé. Ez egyszerűen ellentétes a tényekkel: Annát végtére is megölték. Látszólagos életben maradása, amit megindító kijelentése sugall, hatásonként ment fel bennünket az alól, hogy meg kelljen birkóznunk mindazokkal a problémákkal, amelyeket Auschwitz vet fel. Utolsó szavai ezért hatnak ránk olyan felszabadítóan. Ez magyarázza, miért szerették milliók a darabot és a filmet: szembesülünk azzal a ténnyel, hogy Auschwitz létezett, egyszersmind arra bátorítanak, hogy ne vegyük tudomásul mindazt, ami következik belőle. Ha mindenki jószívű, valójában nem is volt Auschwitz; s az sem lehetséges, hogy megismétlődjék.

Anna Frank szülei arra vágytak, hogy ne kelljen megszaki-

taniuk bensőséges családi életüket, s képtelenek voltak arra, hogy hatékonyabban tervezzék meg életben maradásukat. Ebben sok olyan ember kudarca is tükröződik, aki a náci terror fenyegetésével került szembe. Közlebbi vizsgálatot érdemel ez a kudarc, mert számunkra, élők számára rejlik benne figyelmeztetés.

A náci állam fenyegető hatalmának való behódolás gyakran hajdan egységes személyiségek felbomlásához és a valóság veszélyeinek éretlen figyelmen kívül hagyásához vezetett. Azok a zsidók, akik passzívan engedtek a náci üldözésnek, fokozatosan primitív és infantilis gondolkodási folyamatoktól kezdtek függeni: úrrá lett rajtuk a vágyelví gondolkodás, figyelmen kívül hagyták a halál lehetőségét. Sokan meggyőzték magukat, hogy mindenkivel ellentétben éppen ők lesznek azok, akik megmenekülnek. Még többen egyszerűen nem hittek saját haláluk lehetőségében. Emiatt nem tették meg azt, amit kétségbeesett elővigyázatossági intézkedéseknek tartottak: például hogy mindent feladjanak s egyedül bujkáljanak; vagy megpróbáljanak menekülni, még ha ezzel az életüket kockáztatják is; vagy felkészüljenek arra, hogy harcoljanak az életükért, amikor már nem lehet menekülni és a halál közvetlen lehetőséggé vált. Igaz, ha aktív küzdelemben védik életüket, mielőtt elfogják és a táborokba szállítják őket, siettethette halálukat; ezért jórészt azzal védekeztek, hogy „együtt játszottak” az ellenséggel.

De minél tovább játssza valaki azt a játszmát, amelyet nem az élet szokásos fordulatai irányítanak, hanem esetleges hóhéruk, annál nagyobb annak a valószínűsége, hogy már nem marad erőnk az ellenállásra, amikor közvetlenül fenyeget a halál. Különösen akkor van ez így, ha az ellenségnek való behódolást nem a személyiség ezzel arányos erősödése, hanem belső felbomlása kíséri. A Frank családban is megfigyelhető ez a folyamat: semmisségeken marakodnak, ahelyett hogy erősítenék egymás ellenálló képességét az életkörülmények demoralizáló hatásával szemben.

Azok, akik számot vetettek a náci kinyilvánított szándékaival, úgy készültek fel a legrosszabbra, mint valóságos és közvetlenül fenyegető veszélyre. Ez azt jelentette, hogy magukválasztotta célért kockáztatták életüket. Ám eközben legalább parányi esélyük maradt arra, hogy megmentsek a saját vagy mások életét, esetleg mindkettőt. Amikor a németországi zsidókat arra kötelezték, hogy otthon maradjanak, akik nem engedtek a tehetetlenségnek, azok az új korlátozásokat figyelmeztetésnek tekintették: legfőbb ideje bujkálni, csatlakozni az ellenállási mozgalomhoz, hamis papírokat szerezni stb. – hacsak már régóta nem így cselekedtek. Sokan közülük életben maradtak.

Szolgáljon példaként néhány távoli rokonom. A háború elején egy kicsiny magyar városban élő fiatalember összefogott néhány másik zsidóval, hogy felkészüljenek a német megszállásra. Mihelyt a náci kijárási tilalmat rendelték el a zsidók számára, a csoport Budapesre utazott – a fővárosban nagyobb volt az esélyük arra, hogy nem fedezik fel őket. Más városokból hasonló csoportok gyűltek Budapestre. Jellegzetesen „árja” kinézetű embereket választottak ki soraikból, akiket hamis papírokkal láttak el, s ők rögtön beléptek a nyilasokhoz. Később aztán ezek a kémek figyelmeztethettek a küszöbön álló razzziákra.

E csoportok sok tagja vészelt át sértetlenül ezt az időszakot. Ráadásul kézifegyverekkel is felszerelték magukat, így ha felfedezték volna őket, harcukkal lehetővé teheték volna a többség menekülését – persze néhány társuk élete árán. Voltak az SS-hez csatlakozó zsidók, akiket lelepleztek és azonnal kivégeztek, ám még ez a halál nem is „előnyösebb”

volt ahhoz képest, amely a gázkamrákban várt volna rájuk. A legtöbben mégis életben maradtak, s egészen a felszabadulásig az SS soraiban bujkáltak.

Ne is Frankék rejtékely-választásával (amely alapján véve kibúvó nélküli csapda volt) vessük össze ezeket az óvintézkedéseket! Inkább azzal, hogy Frank jellegzetesen „tudományos” középiskolai tantárgyakra tanította gyermekeit, ahelyett hogy azt mutatta volna meg, hogyan lehet még egy kijáratot készíteni – ez is jelzi: képtelen volt szembenézni a halálos fenyegetés komolyságával. A középiskolás tantárgyak tanításának voltak persze konstruktív mozzanatai is: a figyelmet más kérdésekre összpontosítva bizonyos fokig oldotta a sorsukkal kapcsolatos állandóan élő szorongást, s ébren tartotta azt a reményt, hogy lesz olyan jövő, amelyben az ilyen tudás még hasznos lehet. A tanítás ebben az értelemben célszerű volt, annyiban viszont téves, hogy egy sokkal lényegbevágóbb tanítás és tervezés helyét foglalta el: hogyan lehet legjobban elmenekülni lebukás esetén.

Sajnos korántsem Frankék voltak az egyedüliek, akik szorongásuk miatt képtelenek voltak átlátni valóságos helyzetüket, s ennek megfelelően tervezni. A szorongás s az a vágy, hogy az egymás iránti ragaszkodással vegyék elejét, egyaránt bomlasztó hatással járt: úgy akartak szembeállni vele, hogy a lehetőségekhez képest szokásos életvitelüket folytatták. Ez pedig sokakat ítelt tehetetlenségre, különösen ha az életben maradás azt igényelte volna, hogy gyökeresen szakítsanak régi dédelgetett életmódjukkal, amely már a megelégedettség egyetlen forrásává vált.

Ifjú rokonom például képtelen volt rábeszélni a család többi tagját, hogy tartsanak vele, hagyják el kisvárosi lakóhelyüket. Óriási kockázatot vállalva háromszor tért vissza, hogy meggyőzze rokonait: először a fokozódó zsidóüldözésre hivatkozott, később pedig arra, hogy már megkezdődött a zsidók elszállítása gázkamrákba. Nem tudta meggyőzni ezeket a zsidókat, hogy el kell menni hazulról, szét kell válniuk a családoknak s mindenkinek egyedül kell bujkálnia.

Ahogy fokozódott a kétségbeesés, egyre eltökéltebben ragaszkodtak régi életkereteikhez s egymáshoz, egyre kevésbé voltak hajlandók feladni egy élet kemény munkájával felhalmozódott szerzeményeiket. Minél jobban csökkent cselekvési szabadságuk, minél kevesebb mozgásterük maradt a náci által rájuk kényszerített értelmetlen és megalázó rendszabályok következtében, annál kevésbé tudtak önálló cselekvésre gondolni. Életenergiáik elapadtak, elszívta őket az egyre növekvő szorongás. Minél kevésbé találtak erőt magukban, annál jobban ragaszkodtak ahhoz a kevéshez, ami abból maradt meg, ami a múltban biztonságot nyújtott számukra – a régi környezethez, a szokásos életmódhoz, tulajdonukhoz: mindez némi folytonosságot kölcsönzött életüknek, a biztonság jelképévé vált. Csakhogy ami hajdan a biztonság jelképe volt, az most az életet veszélyeztette, mert ürügyet szolgáltatott a változás elkerülésére. A fiatalember minden újabb látogatás alkalmából azt látta, hogy rokonai egyre tehetetlenebbek, egyre kevésbé hajlanak arra, hogy megfogadják tanácsát: belefagytak az inaktivitásba, ahonnan már egyenes út vezetett a krematóriumokba, ahol valóban valamennyien halálukat lelték.

Levin részletesen beszámol kicsiny, eltökélten életben maradni kívánó zsidó csoportok kétségbeesett, ám terméketlen próbálkozásairól, hogy megmentsek a többieket. Elmondja, hogy hírvivőket küldtek „vidékre, akik figyelmeztették a zsidókat, hogy a deportálás halált jelent. Figyelmeztetésüket azonban nem vették figyelembe, mert a leg-

több zsidó még csak gondolni sem volt hajlandó a saját pusztulására.” Azt hiszem, a visszautasítás oka a cselekvésképtelenség volt. Ha biztosak vagyunk abban, hogy képtelenek vagyunk védekezni a pusztulás veszélye ellen, észre sem vesszük a veszélyt. Csak addig látjuk, amíg van módunk védekezni, harcolni, menekülni. Ha meg vagyunk győződve arról, hogy egyik sem lehetséges, nincs értelme a veszélyre gondolni; ellenkezőleg, legjobb ha nem is vagyunk hajlandók észrevenni.

Mint buchenwaldi fogoly több száz olyan zsidóval beszéltem, aki a von Rath 1938 őszi történet meggyilkolását követő nagy pogrom nyomán került oda. Megkérdeztem tőlük, rendkívül megalázó körülményeik miatt miért nem mentek el Németországból. A válasz így hangzott: hogyan mehettünk volna el? Hiszen akkor fel kellett volna adnunk otthonunkat, munkánkat, jövedelmünket. Miután a náci üldözés és megalázás önbecsülésük legnagyobb részétől megfosztotta őket, képtelenné váltak arra, hogy még azt is feladják, ami legalább az önbecsülés látszatát kölcsönözte nekik: evilági tulajdonukat. Ám tulajdonuknak nem hasznélvezőivé, hanem foglyává váltak. A földi javak birtoklása végzetes álca lett, amely mögött a szorongás, félelem és lemondás kerítette hatalmába őket. A náci zsidóüldözés mindvégig szemléltette, miként halhattak bele lépésről lépésre az emberek abba, hogy életenergiájukat személyes tulajdonukba fektették. A zsidó boltok első bojkottjával a náci közvetlen célja a zsidó tulajdon megszerzése volt. Ekkor még azt is megengedték, hogy a zsidók bizonyos javukat kivigyék az országból, ha ennek fejében a tulajdon nagyobb részét ott hagyták. Hosszú ideig a náci szándéka és az első megkülönböztető törvények célja az volt, hogy a nemkívánatos kisebbségeket, köztük a zsidókat emigrációba kényszerítsék.

Bár a megsemmisítés politikája beleillett a náci faji ideológia belső logikájába, kérdés, vajon az az elgondolás, hogy zsidók (és más külföldiek) millióit ki kell irtani, részben nem annak a következménye-e, hogy mekkora megalázást fogadtak el harc nélkül a zsidók. Heves ellenállás híján a zsidók üldözése lépésről lépésre fokozódott.

Sok olyan zsidó élte túl a második világháborút, aki Lengyelország lerohanása után képes volt világosan felismerni helyzetét, és abból levonni a helyes következtetéseket. Amikor közeledtek a németek, mindenüket hátrahagyva menekültek Oroszországba, bármilyen bizalmatlanul és ellenszenvvel viseltettek is a szovjet rendszerrel szemben. Ott viszont, igaz rosszul bántak velük, mégis legalább életben maradhattak. Akik Lengyelországban maradtak, s azt hitték, hogy úgy élhetnek tovább, mint addig, azok maguk peccsételék meg sorsukat. A gázkamra felé való menetelés ezért legmélyebb értelemben csupán annak a végső következménye volt, hogy ezek a zsidók képtelenek voltak megérteni, mi forog kockán; az utolsó lépés a halálöszönnek való behódolás folyamatában, amelyet a tehetetlenség elvének is nevezhetnénk. Az első lépés jóval megelőzte a haláltáborba való megérkezést.

Lengyel Olga egyik élménye drámai bizonyítéka annak, meddig juthat valaki a tehetetlenségnek való behódolás útján, mennyire vágyhat arra, hogy semmit se tudjon, mert a tudás elviselhetetlen szorongást kelt. Elmondja, hogy ő és rabtársai mindössze néhány száz méterre laktak a krematóriumtól és a gázkamráktól. Tudták, mire szolgálnak, mégis legtöbbször hónapokig nem voltak hajlandók tudomásul venni őket. Ha felfogták volna valóságos helyzetüket, talán megmenhették volna a maguk vagy mások életét.

Amikor Lengyel Olga rabtársait a gázkamrába küldték, nem próbáltak meg elszakadni a csoporttól. Ami még rosszabb: az első alkalommal, amikor megpróbált elmenekülni, a többi kiválasztott rab szólt a felügyelőknek, hogy szökni próbál. Kétségbeesetten teszi fel a kérdést: hogyan tagadhatják emberek a gázkamrák létezését, amikor egész nap látták a krematóriumok lángját és érezték az égő hús szagát? Miért döntöttek inkább úgy, hogy nem vesznek tudomást a megsemmisítésről, mintsem hogy harcoljanak az életükért? Magyarázatot nem tud adni, csupán megjegyzi: mindenkire haragudtak, aki megpróbált elszökni a közös sors elől, mert nem volt ahhoz bátorságuk, hogy megkockáztassák a cselekvést. Szerintem azért nem volt, mert megszűnt bennük az élet akarása s hagyták, hogy haláltörekvéseik legyenek úrrá felettük. Az ilyen rabok nemcsak fizikailag, hanem lelkileg is a gyilkoló SS-ek markában voltak, szemben azokkal, akiknek még jelentett valamit az élet.

Egyes rabok még a kivégzők szolgálatába is álltak, hogy sietessék saját fajtájuk halálát. Aztán a dolgok az egyszerű tehetetlenség fokáról a minden eluralkodó halálöszön felé haladtak előre. Akik egykori polgári szakképzettségükkel szolgálták kivégzőiket, egyszerűen ott folytatták az életet, ahol abbahagyták, ezáltal nyitva meg a kaput saját halálukhoz.

Lengyel Olga például Auschwitz SS-orvosáról, Mengeléről mint a „business as usual” magatartás jellegzetes megtestesítőjéről beszél. Ez a magatartás tette lehetővé, hogy egyes rabok (s minden bizonnyal az SS) az elkövetett tettek ellenére is valamennyire megőrizték lelki egyensúlyukat. Lengyel leírja, hogy Mengele minden gyermekszületés előtt eleget tett az összes szükséges orvosi óvó rendszabálynak, szigorúan betartotta a fertőtlenítési szabályokat, a legnagyobb gonddal vágta el a köldökzsinórt stb. Majd alig fél órával később anyát és csecsemőjét együtt küldte a gázkamrába.

E döntés nyomán Mengelének és a hozzá hasonlóknak azzal kellett áttatniuk magukat, hogy képesek együtt élni önmagukkal és élményeikkel. Csak egyetlen ide vonatkozó személyes dokumentumról tudok, dr. Nyiszliéről, aki mint rab, „kutatóorvosként” szolgált Auschwitzban. Hogy Nyiszli miként csapta be magát, az például ebből látszik: ismételtelen arról beszél, hogy orvosként dolgozott Auschwitzban, jóllehet valójában egy gyilkos bűnöző asszisztense volt. A Faji, Biológiai és Antropológiai Kutatások Intézetét a „harmadik birodalom egyik legkitűnőbb orvosi központjának” nevezi, pedig annak feladata hamisítványok produkálása volt. Hogy Nyiszli orvos volt, mit sem változtat a tényen, hogy – mint bármelyik rab előljáró, aki jobban szolgálta az SS-t, mint erre néhány SS hajlandó lett volna – részese volt az SS bűneinek. Hogyan tehetette meg s hogyan élhetett így tovább?

A válasz: úgy, hogy büszke volt szakmai készségeire, függetlenül attól, milyen célt szolgáltak. Nyiszli és Mengele csak kettő a több száz – és sokkal kiválóbb – orvos közül, aki részt vett a náci gyilkos pseudo-tudományos emberkísérleteiben. Ezek az emberek különösen büszkék voltak szakmai képességeikre és tudásukra, erkölcsi következményektől függetlenül – ez tette őket annyira veszélyessé. Bár koncentrációs táborok és a krematóriumok már nem léteznek, ez a fajta büszkeség még mindig virul – egy olyan modern társadalomra jellemző, amelyben a technikai hozzáértéssel szembeni lelkesedés elaltatta az emberi érzések iránti törődést. Auschwitz a múlté, de amíg létezik ez a szemlélet, az étellel szembeni bűnös közömböségtől nem lehetünk biztonságban. Sok zsidó és keresztény náciellenes ember maradt élet-

ben a náci Németországban és a megszállt országokban. Ezek az emberek felismerték, hogy amikor a világ darabokra hullik, s az embertelenség kerül uralomra, nem élhetjük úgy tovább magánéletünket, ahogy addig tettük s szeretnénk tenni; nem lehetünk szerető családfelek, akik a környező világtól nem zavartatva békésen akarunk élni családjainkkal együtt; nem lehetünk büszkék szakmánkra vagy tulajdonunkra, ha mindkettő megfoszt emberségünkötől, ha nem éppen életünkötől is. Ilyen időkben gyökeresen újra kell értékelnünk mindazt, amit tettünk, amiben hittünk s amiért kiálltunk

– hogy tudjuk, miként cselekedjünk. Röviden, állást kell foglalnunk az új valósággal kapcsolatban – szilárdan állást foglalni, s nem visszavonulni egy még magánjellegűbb világba. A sok millió európai zsidó, aki nem menekült el, nem tudott időben külföldre szökni vagy elrejtőzni (mint sok ezren) legalább harcban halhatott volna meg, miként jó páran a varsoói gettó végnapjaiban. Ehelyett passzívan várakozott arra, hogy rábukkanjanak és megsemmisítsék.

[BERÉNYI GÁBOR FORDÍTÁSA]

Kántor Zsolt / AKUSZTIKUS GROTESZK

[Szilágyi Ákos: Fej és tudat]

Ritka az a költészet, amelyik ilyen *digitálisan* világos, mint a Szilágyi Ákos-féle, tisztán meg tudható *belőle*, amit a *szertő* üzeni kívánt a befogadó fejnek. Nem elkenet többértelműség, homály, önmagába záruló gyötrődés-erőlködés ez a beszédmód, hanem logikailag is helyes gondolatok verssé átlényegülése. Egy filozófus önértelmezése: lírában, pszichológiai tájban, lecsupaszított, egyértelmű gesztusokban. A *szertő* kurzív mivolta csupán azt jelenti, hogy *született* költő, tehát több, mint költő, olyan kreatív személyiség, aki nem zavartatja magát a teátrálissá váló változásfolyamatoktól, a kulturális tradícióktól, hihetetlen magabiztossággal tájékozódik, szinte már reflex-szerűen választja ki az önmagába hasznosan átépíthetőt, „invesztálható”, és ezeknek az átvett jellegeknek is rögtön a saját ízlésvilágával biztosít keretet. Már az átvétel pillanatában egyenlíti a „problémákat”, így teszi önmagáévá és mások számára is élvezhetővé-érthetővé a hibátlanul dekódolt jelenségmagyarázatot. Esetünkben a tradíciójelenség a mű, a vers, amit Szilágyi Ákos nem dédelgetni, óvni való szentségnek tart, hanem gyúrhető-gyúrható, átrendezhető reáliának és oráliának, ami csak akkor fogyasztható kellemes szájjal a befogadó-olvasó számára, ha az nyelvileg hibátlan, van benne játék, humor, önirónia és még valami nagyon fontos, ami a költő személyiségéből, belülről fakad: a lényeg áttűnése. (Ebben az esetben eufémia lenne sejtelmenek és varázslatnak nevezni.) Annak ellenére, hogy a *Fej és tudat* című könyv a maga nemében, így ahogy van, tiltakozás mindenféle lila és borgőzös pszeudoromantika és bármiféle szcenikai szeceszio ellen, költői munka, amiben bőven vannak *szép* versmondatok, tetszetős képek. Mi az, hogy szép? Ami a szabadság metaforája, az igazság

megtestesítője, „sugallata”, avagy az a szép, ami hazug? (Néha a hazugság, mint artistikum, meg-nemesít.) Szóval, ez máris nyálkás, csúszós terep. Mégis: Szilágyi szépségideálja valahol a pontosság kategóriájának a közelében keresendő. „Fűszálcset / csúcán a csend. / Éj szőttesén / a csillagok bogok.” (*Török imaszónyeg*). A szerző virtuóz: „nem szabad izzanom, / ezért csak rezzenem”. Megvan az identitás, mehetünk tovább. Nemcsak a nyelvi leleményesség az, ami itt tetten érhető, hanem több feltárt jelentésréteg, ezen kívül + a zeneiség, abból is az a fajta, amely nem irritálóan összecsengő, bongó, hanem intonált, tónusos, árnyaltos, mixolíd hang- és mondatokból áll. Ezért tartom jellegadó költői teljesítménynek ezt a kötetet, mert a létezési-formai dilemmát mint az ábránd és tartalom önvizsgálatát boncolja-tépi-nyúzza szét okulásunkra, épülésünkre. *Dilemmák és ábrándok*. Az elidegenedési hisztéria után már csak egy mélyebb elemzés lehet az érvényes válasz. Mire? A kérdés mindig egy: érdemes-e egy halandó lénynek jónak, hűnek, tisztának lennie? Mivel úgyis meghalunk, minek VISSZAfogódni. A féktelenség sem kiút, az emberhez méltó attitűd: a beleélés, a megfelelő fékek megtalálása, az olyan beidegződések elvetésével együtt, amelyek nem belsővé tehetőek, tehát testidegenek (lélekidegenek).

„Talán kicsaltad őt belőlem, / Honnan tudhatnád – hátha csaltál! / S hiába, többé *ő*m belőled / Nem illan el se hűn, se csalán. // Talán ott lapult koponyámban, / Honnan tudhatnád – hátha élt már / S mintha víz tör fel kapanyomban, / Te *neki* csak alakot adtál. // Talán csak csaltam – én is! én is! / Honnan tudhatnám, ki *ő*m, ki *énem*? / Fejemben eső – ónos, ónos – / Mi lenne, ha *te* lennél s *én* nem?”. (*Talán*).

Villon és Tandori keveréke, mondhatnánk